

Daria Kupidura

Łacińskie i greckie nienormatywne zapożyczenia w polszczyźnie XIX wieku a ich żywot w polszczyźnie drugiej połowy XX wieku

Studia Językoznawcze 15, 195-210

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

DARIA KUPIDURA

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Filologiczny
Szczecin

Łacińskie i greckie nienormatywne zapożyczenia w polszczyźnie XIX wieku a ich żywot w polszczyźnie drugiej połowy XX wieku

Słowa kluczowe

poliszczyzna historyczna, leksyka nienormatywna, zapożyczenia łacińskie i greckie

Keywords

the historical Polish language, non-standard lexis, borrowings from Latin and Greek

1. Ostateczny upadek Rzeczypospolitej w 1795 roku stał się początkiem zupełnie nowego rozdziału w historii narodu polskiego. Polska zniknęła z map Europy, podzielona między trzech zaborców, zaś Polacy, pozbawieni własnego państwa, musieli walczyć o utrzymanie ducha narodu. Bronili więc swojej polskości, kultywując rodzime tradycje, rozwijając kulturę i pielęgnując język.

Obrona języka ojczystego okazała się jednym z kluczowych elementów walki z zaborcami, którzy w rozwoju polskiej kultury upatrywali źródła poczucia silnej odrębności narodowej, którą należało stłumić. W tym celu dążyli do jak najszybszej germanizacji i rusyfikacji Polaków. Zapożyczenia z języków państw zaborczych zaczęły rozprzestrzeniać się w niemal wszystkich sferach życia, powodując stopniowe wykorzenianie ich rodzimych odpowiedników. Zakrojone na szeroką skalę działania zaborców stały się impulsem do usuwania z polszczyzny tych elementów języka, które nie były pochodzenia rodzimego. Na rynku

wydawniczym pojawiły się liczne poradniki językowe, których autorzy przestrzegali przed używaniem wszelkich zbytecznych w języku „wtrętów”. Pierwotnie celem autorów owych broszurek było wyrugowanie z języka tego, co zbędne, a więc przede wszystkim zapożyczeń niemieckich i rosyjskich, które w polszczyźnie miały bliskoznaczniki wcześniej przyswojone i upowszechnione. Finalnie proces ten objął również pożyczki z innych języków europejskich. Usuwano m.in. zapożyczenia francuskie i łacińskie, uznawane za wyraz snobizmu i mody językowej. Ten sam los spotkał również grekolatynizmy, będące terminami ścisłymi z zakresu prawa czy medycyny, które miały charakter internacjonalny.

Panująca wśród wykształconych warstw społeczeństwa moda na posługiwanie się wyrazami obcego pochodzenia, które miały świadczyć o erudycji i obyciu w świecie, powodowała tworzenie się ciągów synonimicznych, które prowadziły do powstawania nadwyżek semantycznych. Działania kodyfikatorów XIX-wiecznej polszczyzny – zmierzające do usunięcia nadmiaru zapożyczeń – przeradzały się niekiedy w zachowania skrajnie purystyczne¹. Eliminowali oni bowiem z języka wyrazy potrzebne, motywowane względami funkcjonalnymi, a w ich miejsce wprowadzali z jednej strony neologizmy, dziwolągi językowe, z drugiej zaś reaktywowane archaizmy, które nie spełniały swojego zadania, gdyż były niezrozumiałe zarówno dla ekspertów z danej dziedziny, jak i przeciętnych użytkowników języka. Ponadto wprowadzali rodzime konstrukcje analityczne, które nie spełniały kryterium ekonomicznego.

Choć wiele z podejmowanych prób polonizowania języka było niefortunnych – o czym świadczyć mogą m.in. dążenia do spolszczenia grecko-łacińskiej terminologii naukowej – to jednak działania kodyfikatorów na rzecz ochrony języka polskiego, a zarazem pielęgnowania kultury i podtrzymywania tożsamości narodowej Polaków do dziś pozostają nieocenione. obrońcami polszczyzny u schyłku XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku byli nie tylko autorzy poradników językowych², ale również twórcy gramatyk³ oraz redaktorzy *Słownika języka polskiego* zwanego powszechnie *Słownikiem warszawskim*⁴.

¹ J. Bodzon, *Kształtowanie się normy leksykalnej w polszczyźnie ogólnej drugiej połowy XIX wieku (na materiale orzeczeń normatywnych w Słowniku warszawskim)*, „Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, t. V, pod red. M. Białoskórskiej, Szczecin 1999, s. 116.

² J. Biliński, *Błędy językowe*, Katowice–Poznań–Tuchola Pomorska 1922; J. Bliźniński, *Barbaryzmy i dziwolągi językowe*, Kraków 1888; I. Czarkowski, *Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów*, Wilno 1909; A. Krasnowolski, *Najpospolitsze błędy językowe zdarzające się w mowie i w piśmie polskim*, Warszawa 1903; J.Fr. Królikowski, *Proste zasady stylu polskiego praktycznie w przykładach okazane*, Poznań 1826; A. Łętowski, *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno 1915; J. Mortkowicz, *Słowniczek wyrazów obcych polityczno-społecznych*, Kraków 1907; W. Niedźwiedzki, *Wyrazy cudzoziemskie zbyteczne w polszczyźnie*, Poznań–Lublin–Łódź–Wilno 1917; F.K. Skobel, *O skażeniu języka polskiego w dziennikach i innych pismach, osobliwie w Galicji*, Kraków 1872; L. Szczerbowicz-Wieczór, *O skażeniu obecnem języka polskiego w prasie*, Płock 1881; A. Walicki, *Błędy nasze w mowie i w piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, Kraków 1886.

³ J. Mroziński, *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*, Warszawa 1822; M. Jakubowicz, *Gramatyka języka polskiego*, I–III, Wilno 1823–1824; A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego*, Lwów 1863.

⁴ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, reprodukcja fotooffsetowa wydań z lat 1900–1927, t. I–VIII, Warszawa 1952 (dalej *Słownik warszawski* lub SW).

Choć Jan Karłowicz w artykule *Przyczynki do projektu Wielkiego Słownika języka polskiego*⁵ zastrzegał, że słownik powinien być anormatywny, a jego zadaniem powinno być jedynie przekazanie użytkownikom całego zasobu leksykalnego, z którego mogą czerpać, to jednak w trakcie prac złagodził swoje poglądy i najbardziej rażące błędy oraz nieakceptowane zapożyczenia opatrzył kwalifikatorami poprawnościowymi. Dzięki temu *Słownik warszawski* może być dziś uznawany nie tylko za skarbnicę XIX-wiecznej mowy, ale może być również odzwierciedleniem procesów kodyfikacyjnych, które zostały wówczas zapoczątkowane. Opatrzanie wielu wyrazów kwalifikatorami poprawnościowymi pozwoliło na wydzielenie z zasobu polszczyzny przełomu wieków jednostek nienormatywnych, które obrazują najbardziej charakterystyczne tendencje dla polszczyzny tego okresu.

Choć redaktorzy *Słownika warszawskiego* wiele wyrazów uznali za niepoprawne i ocenili, że należy wyeliminować je z języka, to jednak duża część takiego słownictwa została przywrócona do obiegu w polszczyźnie XX wieku. Dotyczy to przede wszystkim terminologii specjalistycznej z zakresu medycyny, nauki oraz techniki, którą XIX-wieczni kodyfikatorzy usunęli z języka, pozostawiając w tym miejscu wyraźną lukę. Pokazuje to, że ówczesnymi kodyfikatorami kierował silny puryzm, nie zważali natomiast na względy funkcjonalne i nie kierowali się kryteriami oceny poprawności doboru leksykalnego. Takie kryteria opracowały Danuta Buttler i Halina Satkiewicz⁶ w odniesieniu do polszczyzny współczesnej. Ich ustalenia można jednak bez problemu zastosować w odniesieniu do XIX-wiecznego języka. Danuta Buttler, stwierdzając we wstępie, że fakty językowe o charakterze leksykalnym są zwykle jednostkowe, a więc niedające się ująć w pewien ogólny wzorzec, konstatuje, że ocena poprawności owych elementów sprowadza się do dwóch ustaleń. Po pierwsze, czy dany element językowy precyzyjnie i jednoznacznie przekazuje intencję odbiorcy, i po drugie, czy ów środek został użyty zgodnie ze zwyczajem społecznym. Ponadto stwierdza, że poprawność elementów leksykalnych mierzy się pod względem trwałości tradycji ich użycia oraz częstotliwości ich stosowania. Dlatego też zapożyczenia z języków obcych najczęściej budzą zastrzeżenia normatywne – szczególnie te zapożyczenia, które przenosi się do języka w sposób mechaniczny. Podobne obserwacje czyni Halina Satkiewicz, gdy pisze o kryteriach oceny poprawności słownictwa motywowanego. Jej zdaniem w związku z wciąż rosnącym zapotrzebowaniem na nowe nazwy rośnie także liczba wyrazów odbiegających swą budową od ogólnie przyjętych modeli słowotwórczych. Pierwszym kryterium, sprawdzającym poprawność takich form, jest właśnie zgodność z modelami słowotwórczymi. Zapożyczenia z innych języków muszą odzwierciedlać wzorce, którymi operuje polski system słowotwórczy. Ponadto jednostka wyrazowa musi być sprawdzona pod kątem „udzielanej jej lub nie udzielanej aprobaty społecznej, pod kątem

⁵ J. Karłowicz, *Przyczynki do projektu Wielkiego Słownika języka polskiego*, w: *Rozprawy i sprawozdania Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, t. IV, Kraków 1876, s. XIV–XCIV.

⁶ D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*, t. II *Zagadnienia poprawności leksykalnej (słownictwo rodzime)*, Warszawa 1987.

zgodności z przyjętą tradycją, obowiązującym zwyczajem językowym⁷ (kryterium uzualne). Zgodnie z założeniami autorek wyrazy, które są precyzyjne, zgodne ze zwyczajem społecznym, zakorzenione w tradycji i często używane, a także wyrazy, które są w języku niezbędne ze względu na pojawiające się coraz to nowe desygnaty, spełniają kryteria poprawności i powinny znajdować się w zasobie słownikowym danego języka. Dlatego też tak wiele nienormatywnych w XIX-wieku zapożyczeń zostało reaktywowanych w wieku XX.

2. Celem niniejszego artykułu jest analiza leksemów nienormatywnych na przełomie wieków, a reaktywowanych i zaakceptowanych przez normę językową w wieku XX. Za Danutą Buttler przyjęto, że norma leksykalna „stabilizuje w obiegu typową, rozpowszechnioną w uzusie postać zewnętrzną i wartość znaczeniową jednostek niewymiennych oraz pełni funkcję selekcyjną bądź dystrybutywną wobec elementów alternatywnych, izofunkcyjnych, tj. albo przewiduje ich równorzędność, albo udziela preferencji jednemu z nich, albo wreszcie precyzuje zarysowujące się stopniowo różnice użyć tych konkurujących środków”⁸.

Pośród 696 nienormatywnych jednostek leksykalnych na litery A–N, wyeksцерpowanych ze *Słownika warszawskiego*, 136 wyrazów podstawowych⁹ zostało reaktywowanych do polszczyzny XX wieku. Aż 76 z nich to grekolatynizmy, które zostały poddane analizie w niniejszym opracowaniu. O tym, czy dany wyraz funkcjonuje współcześnie, decydowała jego obecność w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka¹⁰, którego pierwsze wydanie ukazało w II połowie XX wieku – w latach 1978–1981. Zaznacza się przy tym, że za wyrazy obiegowe uznano te formy, które w słowniku nie były opatrzone kwalifikatorem *daw.* [dawne], ze względu na to, że uznaje się je za konstrukcje przestarzałe, które w słowniku występują jako przykłady zabytków języka. Każdorazowo przytacza się XX-wieczne znaczenia zawarte w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka i aktualną postać wyrazu – jeśli uległa zmianie. Zaznacza się, że poddane analizie leksemy oddaje się za pomocą oryginalnej pisowni przejętej ze *Słownika warszawskiego*. Dotyczy to przede wszystkim zapisu joty, miękkości *k'*, *g'* oraz udźwięcznienia spółgłoski bezdźwięcznej, znajdującej się w sąsiedztwie dwóch głosek dźwięcznych (-*nzy*-//*-nsy*-), np. *afonja* (dziś: *afonia*), *histogieneza* (dziś: *histogeneza*), *ekstenzywny* (dziś: *ekstensywny*). W oryginalnej formie przytacza się również definicje zaczerpnięte ze słownika. Oto prezentacja materiału.

– **Zapożyczenia łacińskie (36 leksemów):**

absces (in. wrzód) – **SW (I, 3)**: lek. ‘utrata tkanek, jako następstwo ich zapalenia’; **SJP (I, 3)**: ‘ropień’; **adekwatny** – **SW (I, 7)**: ‘wyrównany, dostateczny, zgodny’; **SJP (I, 8)**: ‘zgodny

⁷ *Ibidem*, s. 237.

⁸ D. Buttler, *Niektóre cechy normy leksykalnej*, „Poradnik Językowy” 1990, z. 3, s. 181.

⁹ Analizie poddano wyrazy podstawowe, nie badano derywatów słowotwórczych.

¹⁰ *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I–III, Warszawa 1994 (dalej SJP).

z czymś, dokładnie odpowiadający czemuś'; *asocjować* (in. kojarzyć) – SW (I, 64): fil. (w psychologii) 'łączyć, zespalać, wiązać z sobą stany psychiczne, wyobrażenia, tak, iż odtworzenie się w świadomości jednego stanu pociąga za sobą odtworzenie doraźne lub kolejne reszty stanów związanych'; SJP (I, 88): 'kojarzyć, łączyć'; *atest* – SW (I, 68): 'świadectwo, poświadczenie, zaświadczenie'; SJP (I, 94): 1. praw. 'poświadczenie, zaświadczenie'; 2. techn. 'świadectwo zawierające wyniki kontroli technicznej wyrobu przemysłowego'; *edytor* – SW (I, 671): 'ten, co wydaje książki, wydawca'; SJP (I, 516): 1. 'wydawca dzieł drukiem'; 2. 'pracownik naukowy przygotowujący czyjeś dzieło (często autora nieżyjącego) do druku'; *eksklamacja* – SW (I, 679): 'wykrzyk, wykrzyknięcie, okrzyk'; SJP (I, 523): zwykle w lm. 'okrzyki, wykrzyknienia'; *ekskrement* – SW (I, 680): 'odchód, kał, stolec, wydalina'; SJP (I, 524): zwykle *ekskrementy* 'odchody ludzkie lub zwierzęce; kał, mocz itp.'; *eksplikacja* – SW (I, 681): 1. 'wyjaśnienie, wytłumaczenie, tłumaczenie się, uniewinnianie się'; 2. fil. w logice: 'rozwińnięcie, wyjaśnienie, wyłuszczenie treści, która domyślnie tkwi w pojęciu'; SJP (I, 525): 'szukanie, przytaczanie motywów, przyczyn; wyjaśnianie, tłumaczenie, uzasadnienie'; *eksploracja* – SW (I, 682): 'badanie'; SJP (I, 526): 'badanie, dociekanie, poszukiwanie, odkrywanie czegoś'; *eksplorator* – SW (I, 682): 'badacz, poszukiwacz'; SJP (I, 526): 'badacz, poszukiwacz'; *eksplorować* – SW (I, 682): 'badać'; SJP (I, 526): 'badać, przeszukiwać'; *ekspresja* – SW (I, 682): 'wyraz, oddanie, wyrażenie w postawie i ruchach zewnętrznych odpowiedniego stanu wewnętrznego; wyrazistość, dosadność w oddaniu'; SJP (I, 527): 1. 'wyrażanie czegoś, zwłaszcza przeżyć wewnętrznych i uczuć'; 2. 'zdolność sugestywnego wyrażania uczuć i przeżyć w sztuce; siła wyrazu, wyrazistość'; *ekstenzywny//ekstensywny* – SW (I, 684): 'rozciągly'; SJP (I, 528): *ekstensywny* 'rozciągly, obszerny; obfity ilościowo'; *ekstyrpacja* – SW (I, 684): 'wyluskiwanie, wrywanie'; SJP (I, 529): med. 'zabieg chirurgiczny polegający na całkowitym usunięciu jakiegoś narządu, np. macicy łącznie z jej szyjką'; *ekstyrpować* – SW (I, 685): 'wyluskiwać, wrywać'; SJP (I, 529): med. 'dokonywać ekstyrpacji, wycinać'; *enuncjacja* – SW (I, 695): 'oświadczenie, wynurzenie, obwieszczenie'; SJP (I, 547): 'deklaracja, zwłaszcza rządowa; wypowiedź, oświadczenie, obwieszczenie'; *fluid* – SW (I, 756): 'płyn, ciecz'; SJP (I, 598): 1. 'według wyobrażeń spirytystów: prąd psychiczny wydzielający się z ludzkiego ciała'; 2. 'nastój, atmosfera emanująca z jakiejś osoby, środowiska, rzeczy; aura'; 3. 'ciągła, nieważka substancja, za jaką uważano w fizyce XVII i XVIII w. ciepło, elektryczność, magnetyzm'; *fluktuacja* – SW (I, 756): 1. 'chwianie się, wahanie się, zmienność, chwiejność, niepewność, niestałość'; 2. lek. 'chełbotanie'; SJP (I, 598): 1. 'nie uporządkowane, przypadkowe odchylenia dowolnych wielkości od ich wartości średnich; zmiany w nasileniu procesów, zjawisk; chwiejność, wahanie'; 2. fiz. 'zmiany o nieregularnym przebiegu utrzymujące się w określonych granicach'; *globulin//globulina* (in. gałecznik) – SW (I, 836): fizj. 'ciało białkowe, czerwone, znajdujące się w krążkach krwi'; SJP (I, 658): *globulina/globuliny* 'białka proste rozpuszczalne w rozcieńczonych roztworach soli obojętnych, nierozpuszczalne w wodzie, szeroko rozpowszechnione, występują np. w osoczu krwi, mleku, mięśniach, nasionach'; *impotencja//inpotencja* (in. † niewzwód) – SW (II, 85): lek. 'niezdolność do

spółkowania, niedołęstwo męskie'; przen. 'niemoc, niedołęstwo'; **SJP (I, 781)**: *impotencja* 'niezdolność mężczyzny do stosunku płciowego; niemoc płciowa; przen. niezdolność do działania, niemoc, bezsilność'; *impotens* – **SW (II, 85)**: 'mężczyzna niezdolny do spółkowania, niedołęga'; **SJP (I, 781)**: *impotent* 'mężczyzna cierpiący na impotencję'; *inadekwatny* – **SW (II, 87)**: fil. 'nie wyczerpujący treści tego, co ma być wyczerpane'; **SJP (I, 782)**: 'nieodpowiadający czemuś dokładnie; nieodpowiedni, niezgodny, nieadekwatny'; *infekcja* (in. zarażenie, zakażenie) – **SW (II, 92)**: lek. 'wniknięcie do ustroju czynników chorobotwórczych, przeważnie drobnoustrojów'; **SJP (I, 787)**: med. 'wtargnięcie do organizmu drobnoustrojów chorobotwórczych, przenoszenie zarazków z jednego organizmu na drugi; zakażenie'; *inhalacja* – **SW (II, 93)**: lek. i bot., 'wdychanie, wdech, wciąganie (powietrza), wetchnienie, wtchnienie, wziewanie'; **SJP (I, 789)**: 'wdychanie pary, gazów lub rozpylonych płynów; stosowane w celach leczniczych, głównie przy schorzeniach górnych dróg oddechowych; wziewanie'; *injekcja* (in. wstrzykiwanie) – **SW (II, 94)**: lek. 'strzykanie w co, wprowadzanie, wtryskiwanie, wszprycowywanie, zastrzykiwanie'; **SJP (I, 790)**: *iniekcja* **1.** 'wstrzyknięcie leku do ciała; zastrzyk'; **2.** bud. techn. 'wtłaczanie, wtryskiwanie cieczy lub gazów za pomocą pompy lub innego urządzenia ciśnieniowego'; *inkongruencja* – **SW (II, 94)**: 'niezgodność, niewłaściwość'; **SJP (I, 791)**: 'niezgodność, niestosowność, niedorzeczność'; *inkubacja* – **SW (II, 95)**: **1.** 'wysiadywanie piskląt, siedzenie na jajach'; **2.** 'przeciąg czasu od chwili zarażenia się aż do ukazania się pierwszych objawów choroby'; **SJP (I, 791)**: **1.** 'sztuczne wylęganie piskląt z jaj w inkubatorze'; **2.** med. 'w chorobach zakaźnych: okres między wtargnięciem zarazka do organizmu a ujawnieniem się choroby; okres wylęgania, okres inkubacyjny'; **3.** 'hodowanie drobnoustrojów w odpowiedniej stałej temperaturze'; *inwestycja* – **SW (II, 108)**: 'nakład, wkład'; **SJP (I, 806)**: 'nakład gospodarczy, którego celem jest stworzenie nowych lub powiększenie już istniejących środków trwałych; przedmiot będący wynikiem tej działalności'; *koagulacja* – **SW (II, 381)**: 'krzepnięcie, zsiadanie się, tężenie, ścinanie się' (o cieczach); **SJP (I, 943)**: 'łączenie się cząstek koloidowych w większe zespoły, co powoduje wytrącenie się osadu w postaci zwartego koagulatu lub przejście zolu w żel'; *kremacja* – **SW (II, 542)**: 'palenie ciał zmarłych'; **SJP (I, 1043)**: 'palenie zwłok ludzkich, zastępujące chowanie w ziemi'; *krematorium* (in. X spalisko) – **SW (II, 542)**: **1.** 'miejscowość a. budynek urządzony do palenia trupów'; **2.** 'piec ku temu służący'; **SJP (I, 1043)**: *krematorium* 'budynek ze specjalnymi piecami do palenia zwłok ludzkich'; *krepitacja* – **SW (II, 543)**: lek. **1.** 'trzeszczenie, dające się słyszeć w płucach w ich zapaleniu'; **2.** 'chrzęszczenie, dające się wyczuć w złamanym kościach'; **SJP (I, 1044)**: med. 'charakterystyczny chrzączący odgłos towarzyszący oddechowi osób chorych na zapalenie płuc i niektóre inne ciężkie choroby'; *kwalitatywny* (in. jakościowy) – **SW (II, 655)**: fil. 'stanowiący przymiot, własność, cechę czegoś'; **SJP (I, 1096)**: 'odnoszący się do jakości, jakościowy'; *kwantyfikacja* (in. uilościowienie) – **SW (II, 655)**: fil. 'ustalenie, w jakich ilościach części składowe wchodzi w skład badanego ciała'; **SJP (I, 1096)**: 'ilościowe ujmowanie zjawisk natury ekonomicznej w planowaniu gospodarczym'; *lokalizm* – **SW (II, 761)**: 'wyraz a. zwrot, właściwy tylko pewnemu miejscu kraju'; **SJP (II, 51)**:

‘wyrażenie lub zwrot właściwy danej miejscowości’; *loko* – SW (II, 762): ‘w miejscu’; SJP (II, 51): ‘termin oznaczający miejsce dostarczenia i odbioru towaru’.

Omówienie zjawisk. Łacina oddziaływała na język polski już od czasów najdawniejszych (od momentu przyjęcia przez Polskę chrztu). Jej wpływ na polszczyznę zaznacza się szczególnie od XVI wieku, kiedy to do Polski zaczęły przenikać idee włoskiego renesansu. Wtedy też znajomość łaciny znacznie się rozpowszechniła, a łacynizmy zaczęły przenikać do niemal wszystkich dziedzin życia¹¹. Szczególną ekspansywnością pożyczek o łacińskiej proveniencji odznaczały się takie dziedziny nauki, jak medycyna i prawo. Liczną grupę pożyczek stanowiły również wyrazy o znaczeniach ogólnych. W XIX wieku łacina zaczęła powoli tracić swoją żywotność, a od połowy XIX stulecia można było nawet obserwować tendencję do wycofywania łacynizmów z zasobu słownikowego polszczyzny – zarówno tych o znaczeniach ogólnych, jak i tych o nacechowaniu specjalistycznym¹². Część wyrazów nieakceptowanych przez XIX-wieczną normę językową utrwaliła się we współczesnej polszczyźnie. Dotyczy to przede wszystkim terminów medycznych. Zgodnie z orzeczeniami normatywnymi z przełomu XIX i XX wieku przejęte z łaciny formy funkcjonują jako profesjonalizmy medyczne, natomiast ich rodzimych odpowiedników używa się w mówionej odmianie języka polskiego¹³. Do takich równoznacznych par należą: *absces* – wrzód oraz *infekcja* – zakażenie. Tożsame w jednym ze znaczeń są również wyrazy *iniekcja* – wstrzykiwanie (funkcjonujące jako terminy medyczne), współcześnie jednak leksem *iniekcja* ma także znaczenie budowlane, techniczne: wstrzykiwanie cieczy, gazów za pomocą pompy. Niektóre XIX-wieczne synonimy nie upowszechniły się w języku i dziś stosuje się jedynie formy zapożyczone z łaciny: *globulina* (zam. *gałecznik*), *impotencja* (zam. † *niewzwód*), *impotens* – dziś: *impotent* (zam. *niedołęga*), *inhalacja* (zam. *wziewanie*).

Specjalistyczne terminy łacińskie utrwaliły się w polszczyźnie ze względu na wąskie znaczenia, natomiast ich polskie odpowiedniki o szerszym znaczeniu przeszły na obrzeża języka lub zmieniły zakres użycia. Przykładem takiego zjawiska są następujące pary wyrazów: *atest* – *świadectwo*, *edytor* – *wydawca*, *ekspresja* – *wyrazistość*, *ekstirpacja* – *wyrywanie*, *ekstirpować* – *wyrywać*, *enuncjacja* – *oświadczenie*, *fluid* – *płyn*, *ciecz*, *fluktuacja* – *zmiennosc*; *chwiejność* oraz *inwestycja* – *nakład*; *wkład*. W trzech przypadkach wyrazy rodzime wypadły całkowicie z języka na rzecz łacynizmów i przeszły do ubytków leksykalnych: *ekstensywny* (*rozciągly*), *krematorium* (*spalisko*) oraz *kwantyfikacja* (*uilościowienie*). Inne ścisłe terminy łacińskie weszły do polszczyzny współczesnej ze względu na brak rodzimych odpowiedników, a ich obecność w języku polskim uwzględniały potrzeby komunikatywne, np.: *inadekwatny*, *inkubacja*, *koagulacja*, *kremacja*, *lokalizm*. Część wyrazów

¹¹ E. Skorupska-Raczyńska, *Progresywne zapożyczenia pochodzenia łacińskiego w polszczyźnie XIX wieku*, Gorzów Wielkopolski 2000.

¹² J. Bodzon, *Kształtowanie się normy leksykalnej...*, s. 115–131.

¹³ *Ibidem*, s. 125.

o znaczeniach ogólnych utrwaliła się w języku i funkcjonuje dziś równocześnie z rodzimymi synonimami, jednak w różnych odmianach funkcjonalnych języka, np.: *adekwatny* – *wyrównany*, *asocjować* – *kojarzyć*, *ekskrement* – *odchód* (obydwa rzeczowniki są dziś używane w liczbie mnogiej), *eksklamacja* – *okrzyk*, *eksplikacja* – *wyjaśnianie*, *eksploracja* – *badanie*, *eksplorator* – *badacz*, *eksplorować* – *badać*, *inkongruencja* – *niezgodność*, *niewłaściwość* oraz *kwalitatywny* – *jakościowy*. Są to dublety semantyczne, które wzbogacają zasób współczesnej polszczyzny.

Całkowitej zmianie uległo znaczenie wyrazu *loko*. Niegdyś było to wyrażenie przyśłówkowe oznaczające „w miejscu”, natomiast dziś funkcjonuje jako rzeczownik definio- wany jako „miejsce dostarczania i odbioru towaru”. Znaczenie wyrazu wyspecjalizowało się i zawęziło obszar użycia.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że najbardziej charakterystycznym zjawiskiem XIX-wiecznej polszczyzny była tendencja do tworzenia par dubletowych złożonych z wyrazu obcego i rodzimego. Niemal wszystkie zapożyczenia z łaciny miały swoje polskie odpowiedniki (bardzo często reaktywowane ze staropolszczyzny bądź doraźnie tworzone), z których większość zachowała się we współczesnej polszczyźnie. Obecnie każdy z elementów dubletu zyskał inny odcień semantyczny i jest stosowany w różnych odmianach języka. Spośród 36 analizowanych leksemów łacińskich tylko 7 wyparło całkowicie polskie wyrazy – 4 z nich to terminy z zakresu medycyny, pozostałe 3 mają znaczenia ogólne. Pożyczkę łacińską zakorzeniły się w polszczyźnie również tam, gdzie nie miały odpowiedników, a ich obecność w języku była podyktowana względami funkcjonalnymi. Zjawisko to dotyczy 5 spośród wszystkich zgromadzonych leksemów. Dużą grupę współcześnie stosowanych latynizmów stanowią także wyrazy, które mają węższe, a przez to bardziej precyzyjne znaczenia niż ich polskie bliskoznaczniki. Zwykle odnoszą się wyłącznie do jednej sfery, jak np. *atest* w miejsce rodzimego wyrazu *świadectwo*.

– **Zapożyczenia greckie (39):**

afonja (in. bezgłos) – **SW (I, 12)**: lek. ‘brak zdolności głośnego mówienia, utrata głosu, bezgłos’; **SJP (I, 14)**: *afonia* med. ‘utrata dźwięczności głosu występująca najczęściej na skutek chorób krtani i strun głosowych; bezgłos’; *anamneza* – **SW (I, 34)**: lek. ‘dochodzenie szczegółów poprzedzających chorobę, wywiady’; **SJP (I, 50)**: **1.** filoz. ‘według Platona: przypomnienie sobie tego, co się poznało niegdyś, przebywając w świecie idei’; **2.** med. ‘wywiad lekarski, rozmowa z chorym o dotychczasowym przebiegu choroby, chorobach przebytych dawniej, kontaktach z chorymi, warunkach środowiskowych’; *ankiloza* – **SW (I, 39)**: lek. ‘zrost stawowy, stężenie stawu’; **SJP (I, 57)**: med. ‘unieruchomienie stawu z powodu zrostu kości stawowych na tle chorobowym’; *asfiksja* (in. martwota, zamartwica) – **SW (I, 64)**: lek. ‘głębokie omdlenie, śmierć pozorna, martwota, zamartwica’; **SJP (I, 87)**: med. ‘zaburzenie procesu oddychania wywołane wadliwym funkcjonowaniem narządów oddechowych; powoduje niedobór tlenu w tkankach przy jednoczesnym nadmiarze

dwutlenku węgla we krwi; zamartwica'; *astenja* (in. bezsilność) – **SW (I, 65)**: lek. 'bezsilność, słabość, niemoc'; **SJP (I, 90)**: *astenia* med. 'stan organizmu charakteryzujący się zmniejszeniem lub brakiem naturalnej odporności fizycznej i nerwowej człowieka; najczęściej jest następstwem przewlekłych chorób, niedożywienia i ciężkich przeżyć psychicznych albo wynika z wątłej budowy ciała'; *ataksja* (in. bezład) – **SW (I, 67)**: lek. 'forma choroby, objawiająca się nieprawidłowością porządkowych ruchów przy staniu i chodzeniu, bezład, nieład'; **SJP (I, 93)**: med. 'niezborność ruchów, upośledzenie zdolności sprawnego i dokładnego wykonywania ruchów będące następstwem uszkodzenia mózdzku i błędnika'; *atonja* (in. zwiotczenie) – **SW (I, 69)**: lek. 'wątłość, zwątlenie, zwiotczenie tkanek, narządów'; **SJP (I, 95)**: *atonia* med. 'obniżenie fizjologicznego napięcia mięśni szkieletowych i mięśni gładkich narządów wewnętrznych, towarzyszące niektórym chorobom zakaźnym i nerwowym'; *atrofja* (in. zanik) – **SW (I, 69)**: lek. 'uszczerplenie, zmarnienie, pomniejszenie, zanikanie tworów ustrojowych a. całych narządów, zanik'; **SJP (I, 96)**: *atrofia* med. 'stopniowe zmniejszanie się objętości tkanki, narządu lub części ciała, zachodzące w wyniku procesów fizjologicznych lub patologicznych; zanik'; *autochtoniczny* (in. tubylczy) – **SW (I, 72)**: 'należący do rdzennej narodowości miejscowej, rdzenny'; **SJP (I, 99)**: 'rdzenny'; *autointoksykacja* (in. samozatrucie) – **SW (I, 72)**: lek. 'samozatrucie, zatrucie się ustroju istotami trującymi, w nim samym, np. w przewodzie pokarmowym wytworzonymi'; **SJP (I, 100)**: 'samozatrucie'; *bronchit* – **SW (I, 208)**: lek. 'zapalenie oskrzeli'; **SJP (I, 201)**: 'zapalenie błony śluzowej oskrzeli, objawiające się kaszlem i wydzielaniem flegmy; nieżyt oskrzeli'; *cefalometrija* – **SW (I, 258)**: antr. **1.** 'branie wymiarów głowy, mierzenie jej'; **2.** 'zasady i umiejętność czynienia tego'; **SJP (I, 909)**: *kefalometria* 'w antropometrii: metody pomiarów głowy żywego człowieka'; *cyjanoza* (in. sinica) – **SW (I, 359)**: lek. 'sinica, chorobliwe błękitnawe zabarwienie skóry'; **SJP (I, 319)**: med. 'sine zabarwienie skóry będące wynikiem niedostatecznego utlenienia krwi, spotykane przy zaburzeniach układu oddechowego i krwionośnego oraz zatruciach; sinica'; *dendrytyczny* (in. drzewiasty) – **SW (I, 442)**: anat. 'w formie rozgałęzienia drzewnego występujący'; **SJP (I, 380)**: 'rozgałęziony'; *djateza* – **SW (I, 458)**: lek. i wet. **1.** 'usposobienie do pewnej choroby'; **2.** 'skład krwi danego rodzaju'; **SJP (I, 395)**: *diateza* med. 'szczególna skłonność organizmu do nieprawidłowych, nadmiernych reakcji tkanek na określone bodźce powstała wskutek dziedzicznej, wrodzonej lub nabytej niewydolności pewnych mechanizmów fizjologicznych; skaza'; *dozować* – **SW (I, 545)**: 'odmierzać stosowne dozy dla przymieszania ich do czego'; **SJP (I, 444)**: 'dawać coś w określonych ilościach, w określonych dozach, dawkować'; *dyfterja*// *dyfteryt* (in. błonica) – **SW (I, 612)**: lek. 'choroba zaraźliwa, połączona z tworzeniem się błon wrzekomych na błonach śluzowych'; **SJP (I, 481)**: *dyfteryt* med. 'ostra choroba zakaźna gardła występująca najczęściej u dzieci; błonica'; *dypsomanja* (in. opilstwo przerywane) – **SW (I, 620)**: 'opilstwo powracające w pewnych okresach'; **SJP (I, 486)**: *dypsomania* med. psych. 'występujący okresowo pociąg do picia napojów alkoholowych; opilstwo okresowe'; *endemja* – **SW (I, 694)**: lek. 'choroba miejscowa, okolicowa, swojska'; **SJP (I, 544)**: *endemia* 'stałe występowanie jakiejś choroby na określonym terenie'; *endoskop* (in. wziernik

cewkowy, uretroskop) – **SW (I, 694)**: lek. ‘narzędzie do badania cewki moczowej, wziernik cewkowy’; **SJP (I, 544)**: med. ‘przyrząd zaopatrzony we własne źródło światła i odpowiedni układ optyczny, służący do oglądania wewnętrznych ścian narządów lub jam ciała, np. pęcherza; wziernik’; **epidemjolog** – **SW (I, 696)**: ‘znawca epidemjologii, czyli nauki o chorobach nagminnych’; **SJP (I, 548)**: *epidemiolog* ‘specjalista w zakresie epidemiologii, lekarz chorób epidemicznych’; **epikryza** – **SW (I, 697)**: lek. ‘sąd o chorobie po jej ukończeniu, ostateczne wnioski o niej’; **SJP (I, 549)**: **1.** med. ‘analityczne omówienie przyczyn i przebiegu choroby po jej zakończeniu’; **erotoman** – **SW (I, 699)**: ‘człowiek podlegający obłądowi miłosnemu’; **SJP (I, 552)**: ‘człowiek o chorobliwie wzmożonej pobudliwości płciowej lub o nienormalnie spotęgowanym zainteresowaniu dziedziną stosunków płciowych; człowiek cierpiący na erotomanie’; **erystyczny** – **SW (I, 699)**: ‘sprzecający się, spory prowadzący’; **SJP (I, 553)**: ‘prowadzący spory, dyskutujący’; **flebolit** – **SW (I, 752)**: lek. ‘kamień w żyłach gnieżdżący się’; **SJP (I, 596)**: med. ‘kamień w naczyniach żylnych (głównie w żyłakach), powstały w następstwie zakrzepu przez odkładanie się wapnia’; **hematurja** – **SW (II, 29)**: lek. ‘płynienie krwi przez kanały moczowe’; **SJP (I, 733)**: *hematuria* med. ‘krew w moczu występująca w następstwie uszkodzenia mechanicznego nerek lub dróg moczowych, schorzeń tych narządów oraz w ciężkich stanach szkorbutu u dzieci’; **histogeneza** (in. tkankorództwo) – **SW (II, 43)**: ‘powstawanie tkanek’; **SJP (I, 746)**: *histogeneza* biol. ‘proces powstawania i różnicowania się tkanek w rozwoju zarodkowym człowieka i zwierząt’; **ideowiec** – **SW (II, 73)**: ‘człowiek idei, skłonny a. zdolny do kierowania się ideą w działalności swojej, do służenia idei’; **SJP (I, 767)**: ‘człowiek oddany jakiejś idei, dążący do jej urzeczywistnienia bez oglądania się na własne korzyści’; **kateter** – (in. cewnik) **SW (II, 297)**: **1.** lek. ‘narzędzie chirurgiczne w kształcie rurki mniej lub więcej wygiętej, służące do badania i przetykania kanałów ustroju a. do wypuszczania moczu z pęcherza, cewnik’; **SJP (I, 901)**: med. ‘przyrząd w kształcie rurki służący do cewnikowania, głównie w celu opróżnienia pęcherza moczowego oraz do wprowadzania lekarstw; cewnik’; **kifoza** – **SW (II, 332)**: lek. ‘garbatość, garb, skrzywienie kręgosłupa ku tyłowi’; **SJP (I, 916)**: ‘wygięcie kręgosłupa ku tyłowi w odcinku piersiowym i krzyżowym, normalne lub patologiczne (nadmierne)’; **kloniczny** – **SW (II, 363)**: lek. ‘drgawkowy’; **SJP (I, 935)**: med. ‘dotyczący skurczów mięśniowych; drgawkowy’; **koma** (in. śpiączka właściwa) – **SW (II, 415)**: lek. ‘senność chorobliwa, śpiączka, śpik’; **SJP (I, 968)**: fiz. ‘jedna z wad układów optycznych polegająca na tym, że wiązka promieni świetlnych wychodząca z punktu położonego poza ośią optyczną tworzy po przejściu przez układ plamkę w kształcie przecinka; komat’; **koprofagja** – **SW (II, 469)**: lek. ‘kałozerstwo’; **SJP (I, 1010)**: *koprofagia* ‘odżywianie się niektórych zwierząt odchodami, zjadanie kału’; **kranjoscopia** (in. frenologia) – **SW (II, 528)**: ‘badanie, rozważanie czaszki’; **SJP (I, 1037)**: *kranioskopia* ‘dział antroposkopii, metodyka opisu cech jakościowych czaszki’; **melanomat** (in. czerniak, rak czarny) – **SW (II, 918)**: lek. ‘nowotwór chorobliwy’; **SJP (II, 135)**: *melanoma* **1.** med. ‘bardzo złośliwy i stosunkowo częsty nowotwór u ludzi, rozwijający się zwykle w skórze ze znamion macierzystych i barwnikowych’; **2.** wet. ‘zazwyczaj łagodny nowotwór zwierzęcy występujący

w tkance łącznej podskórnej i narządach wewnętrznych'; *metampsychoza/metempsykoza* – SW (II, 928): fil. 'wędrówka dusz ludzkich po śmierci; przesiedlanie się dusz w ciała zwierząt, rzeczy i ludzi, jako kara za złe czyny lub nagroda za dobre; wierzenie i doktryna, napotykanie w starożytnych Indjach, Egipcie, Grecji'; SJP (II, 143): *metempsychoza* 'według niektórych wschodnich doktryn religijnych: wiara w wielokrotne odradzanie się człowieka po śmierci przez wstępowanie jego duszy w ciało innej istoty; wędrówka dusz'; *miastenja* – SW (II, 944): lek. 'osłabienie mięśni'; SJP (II, 152): *miastenia* med. 'choroba objawiająca się silnym osłabieniem mięśni, postępującym aż do krótkotrwałego całkowitego porażenia, spowodowana zaburzeniami w centralnym układzie nerwowym'; *mikrocefalja* (in. małogłowie) – SW (II, 979): antr. 'małość wrodzona głowy w stosunku do reszty ciała'; SJP (II, 171): *mikrocefalia* med. 'nieproporcjonalnie małe wymiary mózgowej części czaszki w stosunku do twarzoczaszki, łączące się zwykle z niedorozwojem umysłowym, spowodowane zaburzeniami rozwojowymi; małogłowie'; *nekroza* (in. martwica, martwa) – SW (III, 242): 'zgorzel kości, martwica, martwa'; SJP (II, 310): 1. med. 'obumarcie tkanek żywego organizmu, obejmujące niekiedy cały narząd, spowodowane różnymi czynnikami zewnętrznymi lub wewnętrznymi; martwica'; 2. roln. 'miejscowe lub ogólne obumarcie tkanek roślin z powodu starzenia się roślin, chorób bakteryjnych i wirusowych, pasożytnictwa grzybów, niekorzystnych warunków klimatycznych itp.'

Omówienie zjawisk. Duża liczba zapożyczanych z greki terminów naukowych była efektem intensywnego rozwoju nauki. Postęp, jaki dokonał się w wielu dziedzinach wiedzy, narzucił potrzebę zapełnienia luk w słownictwie. Zgodnie z tendencją do internacjonalizacji słownictwa deficyty uzupełniano zapożyczeniami z greki lub łaciny. Uniwersalne terminy nie były jednak dobrze postrzegane przez ówczesną normę teoretyczną. Starano się więc tworzyć dla nich rodzime odpowiedniki, które mogłyby funkcjonować obok obcych form, bardzo często niezrozumiałych dla przeciętnych użytkowników języka. Współcześnie wiele fachowych terminów zapożyczonych z greki funkcjonuje równorzędnie z rodzimymi konstrukcjami słownymi. Do takich synonimicznych par wyrazów należą: *afonia*¹⁴ – *bezgłos*, *asfiksja* – *zamartwica*, *autointoksykacja* – *samoatrucie*, *bronchit* – *zapalenie oskrzeli*, *cyjanoza* – *sinica*, *dyfteria* – *blonica*, *endemia* – *choroba swojska*, *choroba miejscowa*, *endoskop* – *wziernik cewkowy*, *kateter* – *cewnik*, *kloniczny* – *drgawkowy*, *koprofagia* – *kałożerstwo*, *melanoma* – *czerniak*, *mikrocefalia* – *małogłowie* oraz *nekroza* – *martwica*.

Zapożyczone z greki terminy naukowe, które na przełomie XIX- i XX wieku były nieakceptowane przez normę, funkcjonują współcześnie z jednej strony ze względu na to, że nie miały rodzimych odpowiedników, którymi można było je zastąpić, a z drugiej dlatego, że polskie synonimy nie były wystarczająco precyzyjne. W związku z tym nie można było traktować ich jako terminów o charakterze specjalistycznym. Proponowane odpowiedniki miały zwykle więcej niż jedno znaczenie, zaś pożyczki greckie odnosiły się wyłącznie do

¹⁴ W każdym przykładzie podawana jest współczesna pisownia.

sferę nauki (szczególnie medycyny). W grupie ścisłych terminów greckiego pochodzenia, które nie miały polskich równoznaczników, znalazły się: *anamneza*, *ankiloza*, *kefalomtria*, *diateza*, *epidemiolog*, *epikryza*, *flebolit*, *hematuria*, *kifoza*, *miastenia* oraz *metempsychoza*¹⁵. W parach dubletowych, gdy między wyrazem rodzimym a zapożyczeniem greckim zachodziły niewielkie różnice znaczeniowe, zachowywały się oba człony dubletu, które nazywały odpowiednio desygnaty. Oto przykłady: *astenia* (*bezsilność*), *ataksja* (*bezład*, *nieład*, *bezładność*), *atonia* (*zwiótszenie*), *atrofia* (*zanik*) oraz *dendrytyczny* (*drzewiasty*). Niektóre pożyczki upowszechniły się w języku prawdopodobnie ze względu na kryterium ekonomiczne – formy obce były jednowyrazowe, polskie zaś stanowiły konstrukcje analityczne (por. *dypsomania* – *opilstwo przerywane*).

Większość reaktywowanych do polszczyzny zapożyczeń z języka greckiego stanowią terminy medyczne. Spośród 39 wyekscerpowanych leksemów jedynie 5 wyrazów ma znaczenia ogólne. Należą do nich: *autochtoniczny* (jako synonim wyrazu *tubyleczy*), *dozować*, *erotoman*, *erystyczny* oraz *ideowiec*. W innym znaczeniu w SJP występuje wyraz *koma*, który definiowany jest wyłącznie jako termin specjalistyczny z zakresu fizyki (wada układu optycznego). *Słownik języka polskiego* nie podaje znaczenia medycznego, lekarskiego – *śpiączka*, choć współcześnie w słownikach również takie znaczenie zostało reaktywowane¹⁶.

Analiza zapożyczeń greckich pokazuje, że dominującym zjawiskiem w XIX-wiecznej polszczyźnie była próba zastąpienia ogólnie przyjętej terminologii specjalistycznej wyrazami polskimi, które w odczuciu kodyfikatorów były bardziej zrozumiałe dla przeciętnego odbiorcy. Dzięki temu współcześnie wyrazy o tym samym znaczeniu zróżnicowały się pod względem zakresu występowania – greczyzmy wykorzystywane są w terminologii fachowej, a ich rodzime odpowiedniki w mówionej odmianie języka. Zjawisko to dotyczy 14 spośród 39 wyekscerpowanych leksemów. Pożyczki greckie przyjęły się w polszczyźnie również dlatego, że wiele z nich nie miało równoznaczników, a tworzone doraźnie neologizmy, które miały zapełnić luki w słownictwie, nie były wystarczająco precyzyjne. Spośród wszystkich analizowanych leksemów 11 nie miało bliskoznaczników w zasobie ówczesnej polszczyzny, a 6 utworzonych na gruncie polskim synonimów było niedostatecznie precyzyjnych. Są to wyrazy, które funkcjonują we współczesnej polszczyźnie, lecz jako wyrazy o znaczeniach ogólnych, nie zaś jako terminy fachowe.

Wnioski końcowe

Wiek XIX był dla polszczyzny okresem ważnych przemian na wszystkich płaszczyznach języka, lecz w warstwie leksykalnej są one najbardziej widoczne. To właśnie w wieku XIX, w sytuacji, gdy naród polski został pozbawiony państwowości, był niewolony i stopniowo

¹⁵ Dziś wyraz *metempsychoza* jest bliskoznacznikiem wyrazu *reinkarnacja*.

¹⁶ Por. *Słownik współczesnego języka polskiego*, pod red. B. Dunaja, Warszawa 1996, s. 395.

niszczony, podejmowano liczne próby ochrony języka ojczystego, który traktowano jako gwarancję przetrwania narodu. Ochrona ta polegała przede wszystkim na usuwaniu z języka wszystkiego, co obce, nawet wtedy, gdy nieobecność zapożyczeń w polszczyźnie powodowała istotną lukę w języku. Choć działania kodyfikatorów w dużej mierze przyczyniły się do usunięcia zbyt dużej różnorodności językowej – charakterystycznej dla polszczyzny tego okresu, to niekiedy ich poczynania przeradzały się w skrajny puryzm. Eliminowali z języka liczne grekolatynizmy o charakterze specjalistycznym, które były terminami o zasięgu międzynarodowym. Na ich miejsce wprowadzali wyrazy rodzime, które jednak nie zdołały wyprzeć greckich i łacińskich pożyczek. Zgodnie bowiem z postanowieniami normatywnymi z przełomu wieków terminy grecko-łacińskie funkcjonują w obiegu profesjonalnym, natomiast ich rodzime odpowiedniki używane są głównie w odmianie mówionej, np. greckie: *afonia* (*bezgłos*), *cyjanoza* (*sinica*) czy łacińskie: *absces* (*wrzód*), *infekcja* (*zakażenie*). Tendencja do internacjonalizacji słownictwa, która rozpoczęła się w XIX wieku, jest żywa również we współczesnej polszczyźnie w odniesieniu do specjalistycznych nazw terminologicznych, to zaś spowodowało, że wiele utworzonych na gruncie polskim form nie przetrwało w języku. Często język polski nie dysponował odpowiednimi konstrukcjami, które mogłyby zastąpić wyrazy zapożyczone, wielokrotnie też synonimy proponowane przez autorów *Słownika warszawskiego* nie były wystarczająco precyzyjne. Nazwy polskie miały niekiedy po kilka znaczeń, spośród których jedno wyrażało znaczenie specjalistyczne, np. medyczne. Natomiast formy zapożyczone łacińskie lub greckie przenikały do języka polskiego jako terminy naukowe, przez co były ścisłe i nie wprowadzały do języka nadmiernego chaosu, por. greckie: *astenia* (*bezsilność*), *atrofia* (*zanik*), *dendrytyczny* (*drzewiasty*); łacińskie: *impotent* (*niedołęga*), *inhalacja* (*wziewanie*).

Większość analizowanych tu wyrazów to terminy specjalistyczne fachowe, zdarzały się jednak również takie, które ze względu na abstrakcyjny charakter wchodziły do języka ogólnego. Mimo usilnych starań kodyfikatorów, którzy próbowali usunąć z polszczyzny nadmiar synonimów o obcej proveniencji, wiele z nich jest współcześnie w użyciu. Wyrazy, które były negowane przez obrońców czystości języka, szybko zadomowiły się w polszczyźnie i przyjęły w mowie wielu użytkowników równocześnie ze swoimi rodzimymi odpowiednikami (np.: *adekwatny* – *wyrównany*, *asocjować* – *kojarzyć*, *eksplorować* – *badać*). Ich stosowanie świadczyło bowiem o erudycji i wykształceniu.

Obecność licznych zapożyczeń w języku znacząco wpływała na zasób słownikowy polszczyzny. Niekiedy był to wpływ ujemny, gdyż powodował nadmierną wariantywność w języku, innym razem były to wpływy dodatnie, ponieważ rozbudowywały system leksykalny języka polskiego, pozwalając, by formy zapożyczone i swojskie różnicowały się pod względem odcienia semantycznego czy przynależności do różnych rejestrów języka. W części par wyrazowych, które jeszcze na początku XX wieku występowały jako nazwy tożsame, jeden z elementów specjalizował swoje znaczenie, natomiast drugi pozostawał w znaczeniu kontynuowanym, co powodowało, że pary te funkcjonowały jako elementy niezależne, wzbogacające zasób języka polskiego.

Zanalizowane tu zjawiska dystrybucji zapożyczeń łacińskich i greckich do języka polskiego przełomu XIX- i XX wieku w pełni wpisują się w badania Danuty Buttler¹⁷ na temat działania ówczesnej normy leksykalnej, która dopuszczała równorzędność form, preferowanie jednej z nich lub zarysowywanie się różnic między poszczególnymi formami. Dzięki reaktywaniu wielu zapożyczeń, zanegowanych przez XIX-wiecznych kodyfikatorów, zasób XX-wiecznej polszczyzny stał się bogatszy o wiele form, które mają odmienne nacechowania emocjonalne lub wyrażają bardzo precyzyjne treści.

Bibliografia

Literatura podmiotu

Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, reprodukcja fotooffsetowa wydań z lat 1900-1927, t. I–VIII, Warszawa 1952.

Słownik języka polskiego, pod red. M. Szymczaka, t. I–III, Warszawa 1994.

Literatura przedmiotu

Biliński J., *Błędy językowe*, Katowice–Poznań–Tuchola Pomorska 1922.

Bliziński J., *Barbaryzmy i dziwolągi językowe*, Kraków 1888.

Bodzon J., *Kształtowanie się normy leksykalnej w polszczyźnie ogólnej drugiej połowy XIX wieku. (na materiale orzeczeń normatywnych w Słowniku warszawskim)*, „Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, t. V, pod red. M. Białoskórskiej, Szczecin 1999.

Buttler D., *Niektóre cechy normy leksykalnej*, „Poradnik Językowy” 1990, z. 3, s. 181.

Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego*, t. II *Zagadnienia poprawności leksykalnej (słownictwo rodzime)*, Warszawa 1987.

Czarkowski I., *Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów*, Wilno 1909.

Jakubowicz M., *Gramatyka języka polskiego*, I–III, Wilno 1823–1824.

Karłowicz J., *Przyczynki do projektu Wielkiego Słownika języka polskiego*, w: *Rozprawy i sprawozdania Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, t. IV, Kraków 1876.

Krasnowolski A., *Najpospolitsze błędy językowe zdarzające się w mowie i w piśmie polskim*, Warszawa 1903.

Królikowski J.Fr., *Proste zasady stylu polskiego praktycznie w przykładach okazane*, Poznań 1826.

Łętowski A., *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno 1915.

Małecki A., *Gramatyka języka polskiego*, Lwów 1863.

Mortkowicz J., *Słowniczek wyrazów obcych polityczno-społecznych*, Kraków 1907.

Mroziński J., *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*, Warszawa 1822.

Niedźwiedzki W., *Wyrazy cudzoziemskie zbyt częste w polszczyźnie*, Poznań–Lublin–Łódź–Wilno 1917.

Skobel F.K., *O skażeniu języka polskiego w dziennikach i innych pismach, osobliwie w Galicji*, Kraków 1872.

Skorupska-Raczyńska E., *Progresywne zapożyczenia pochodzenia łacińskiego w polszczyźnie XIX wieku*, Gorzów Wielkopolski 2000.

¹⁷ D. Butler, *Niektóre cechy normy leksykalnej...*, s. 181.

Szczerbowicz-Wieczór L., *O skażeniu obecnym języka polskiego w prasie*, Płock 1881.

Walicki A., *Błędy nasze w mowie i w piśmie ku szkodzie języka polskiego popelniane oraz prowincjonalizmy*, Kraków 1886.

Łacińskie i greckie nienormatywne zapożyczenia w polszczyźnie XIX wieku, a ich żywot w polszczyźnie drugiej połowy XX wieku

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu była analiza i interpretacja zapożyczeń łacińskich i greckich, uznanych za nienormatywne na przełomie XIX i XX wieku, a reaktywowanych do polszczyzny w wieku XX. Wykscerpowane ze *Słownika warszawskiego* słownictwo, nieakceptowane przez ówczesną normę językową, zostało porównane z zasobem *Słownika języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka. W ten sposób wykazano, że spośród 696 wyrazów na litery A-N, oznaczonych w *Słowniku warszawskim* parakwalifikatorem w postaci ostrzegawczego wykrzyknika, 136 zostało reaktywowanych do polszczyzny współczesnej, z czego aż 76 stanowią pożyczki łacińskie i greckie. Większość z nich to terminy specjalistyczne z zakresu medycyny, nauki i techniki.

Przeprowadzona analiza wykazała, że obecność licznych zapożyczeń w polszczyźnie tamtego okresu znacząco wpływała na zasób słownikowy języka. Niekiedy był to wpływ ujemny, gdyż powodował nadmierną wariantywność w języku, innym razem były to wpływy dodatnie, ponieważ rozbudowywały system leksykalny języka polskiego, pozwalając, by formy zapożyczone i swojskie różnicowały się pod względem odcienia semantycznego czy przynależności do różnych rejestrów języka. Dzięki reaktywowaniu wielu zapożyczeń, zanegowanych przez XIX-wiecznych kodyfikatorów, zasób XX-wiecznej polszczyzny stał się bogatszy o wiele form, które mają odmienne nacechowania emocjonalne lub wyrażają bardzo precyzyjne treści.

Latin and Greek non-standard borrowings in the Polish language of the 19th century, and their functioning in the Polish language of the second half of the 20th century

Summary

The objective of the article has been to analyse and interpret the borrowings from Latin and Greek, which at the turn of the 19th and 20th centuries were defined as non-prescriptive (non-standard), and which were reactivated in the 20th century. Excerpted from *Słownik warszawski* [Warsaw Dictionary] the vocabulary not accepted by the linguistic norm of the time has been compared to the contents of *Słownik języka polskiego* [Dictionary of the Polish Language] edited by Mieczysław Szymczak. The research has revealed that 696 words in *Słownik warszawski* – in its part from letter A to N – were marked with an admonitory exclamation sign, but 136 out of those 696 have been reactivated to the present-day Polish language; the 76 reactivated words are borrowings from Latin and Greek. Most of them are terms from the sphere of medicine, science and technology.

According to the analysis the presence of numerous borrowings in the Polish language of that time significantly affected the vocabulary of the language. In some cases it had a negative ef-

fect, as it caused excessive variability of the language, in other cases it had a positive effect, because thanks to it the lexical system was extended as the borrowings and the native forms kept diversifying semantically or stylistically. To sum up, the reactivation of many borrowings, rejected in the 19th century, made the Polish lexis become wealthier, and thanks to it there appeared forms which are emotionally different or have a very precise meaning.